

Çakmak, M. A. (2023). "Harezmşahlar Devleti'nde Kanglı-Kıpçak Unsurların Rolü". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (Özel Sayı-1), 19-30.

Arařtırma Makalesi

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NDE KANGLI-KIPÇAK UNSURLARIN ROLÜ*

The Role of Kanglı-Kıpçak Elements in The State of The Khazrazmshah

Mehmet Ali ÇAKMAK**

Öz

Harezmşahlar Devleti, Harezm sahasında kurulmuş bir Türk devleti olup, adını kurulduğu coğrafyadan almıştır. Harezm sahasının kuzeydoğusunda yaşayan Kanglı-Kıpçak boylarıyla Harezm hükümdarları arasında ilişkiler mücadele temelli başlamıştır. Daha sonra Harezmşah İlarşan zamanında iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmış, Harezmşah Alaeddin Tekiş'in, Kanglı boylarından Uran kabilesi şefinin kızı Terken Hatun ile evlenmesi üzerine ilişkilerde sıhri akrabalık ve buna bağlı oluşan güvene dayalı bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Uran kabilesi beyi Alp-Kara ile başlayan pek çok Kanlı-Kıpçak unsur, boy beylerinin kontrolü altında Harezmşahlar Devleti'nin idaresi altına girmiştir. Taraflar arasında akrabalık bağlarıyla güçlendirilerek oluşturulan bu güven ortamına rağmen, sonraki yıllarda da mücadeleler yaşanmıştır. Tekiş öldükten sonra oğlu Alaeddin Muhammed zamanında, Valide Sultan sıfatıyla Terken Hatun, hizmete alınan kalabalık Kanglı-Kıpçak unsurlardan aldığı güce dayanarak, devlet içinde alternatif bir güç haline gelmiştir. Harezmşah Alaeddin Muhammed, annesinin tavassutuyla önemli mevkilere gelerek daha çok Valide Sultan'a bağlılık gösteren Kanglı-Kıpçak kökenli asker-sivil bürokratlara, hükmetmekte büyük zorluklar yaşamış, bu durum Harezmşahlar Devleti'ni, elde edilen önemli askeri başarılarla rağmen çok zayıflatmıştır. Bu çalışmada, özetlenen sürecin kaynaklarda ve araştırmalarda yer alan ayrıntılarına değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Harezmşahlar Devleti, Kanglı-Kıpçaklar, Terken Hatun, Cend, Gürgenç.*

* Geliş Tarihi / Received: 27.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1410935>

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, mcakmak@gazi.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-8364-2804>

Abstract

The State of the Khwarezmians is a Turkish state established in the Khwarezm area and took its name from the geography where it was founded. Relations between the Kangli-Kipchak tribes living in the northeast of the Khwarezm area and the Khwarezm rulers began on a struggle basis. Subsequently, during the reign of Khwarezmshah Ilarslan, deliberate attempts were undertaken to cultivate amicable ties. This endeavour culminated in the marriage between Harezshah Alaeddin Tekiş and Terken Hatun, the daughter of the Uran tribe's chieftain from the Kangli tribes. Consequently, a period characterised by matrimonial kinship and the ensuing confidence developed in the realm of relations. During this period, many Kangli-Kipchak elements, starting with Alp-Kara, the lord of the Uran tribe, came under the rule of the Khwarezmshah State under the control of the tribal chiefs. Despite this environment of trust created between the parties, strengthened by kinship ties, conflicts took place in the following years. After Tekiş's death, during the time of her son Alaeddin Muhammed, Terken Hatun, as Valide Sultan, became an alternative power within the state, based on the power she received from the numerous Kangli-Kipchak elements taken into service. Khwarezmshah Alaeddin Muhammed had great difficulties in ruling over the military-civilian bureaucrats of Kangli-Kipchak origin, who came to important positions with the help of his mother and showed loyalty to the Valide Sultan, and this situation weakened the Khwarazmian State very much, despite the significant military successes achieved. In this study, we will try to mention the details of the summarized process in the sources and research.

Keywords: *The State of the Khwarezmians, Kangli-Kipchaks, Terken Hatun, Cend, Gürgenç.*

Giriş

Harezmsahlar Devleti'nin temelleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vilayeti olan Harezmsah'da vali olarak görev yapan Anuş Tigin-oğullarından Harezmsah Atsız tarafından atılmıştır. Ailenin büyük atası Anuş Tigin, Bilge Tigin adlı Türk beyi tarafından Garcistan bölgesinde satın alınarak, Sultan Melikşah zamanında Selçuklu sarayına verilmiş bir Türk memluktur. Bu yetenekli Türk memluk kabiliyeti sayesinde bir süre sonra sultanın taştardılığı görevine terfi edince ailenin Harezmsah vilayetiyle ilişkisi başlamıştır. Zira kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Selçuklu sarayında Taştane'nin masrafları Harezmsah vilayetinin varidatından karşılanıyordu. Dolayısıyla Anuş Tigin Taştan olarak Taştane'nin başına geçince Harezmsah vilayetinin gelirini tasarruf etme imtiyazına kavuşmuştur. Sultan tarafından kendisine bu vilayetin idari sorumluluğu da verilmişti; ama o saraydaki görevinden dolayı idari vazifesini, mevcut Vali Ekinci/İlkinci bin Koçkar aracılığı ile sürdürmek durumunda kalmıştır (Cüveynî II, 1988: 5-6).

Harezmsah vilayetinde ailenin doğrudan idarecilik serüveni, Anuş Tigin'in ölümünden sonra, Selçuklu yönetimi tarafından büyük oğlu Kutbeddin Muhammed'in vali olarak tayin edilmesiyle başlamıştır. Ancak bu tayin hadisesi, Büyük Selçuklu Devleti içinde Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Horasan bölgesi ümerasası arasında yaşanan bir dizi mücadelenin ardından gerçekleşmiştir. Babasının ölümü üzerine Berkyaruk'a karşı Horasan'da amcası Arslan Argun cephe alınca buradaki komutanlardan Emir Kodan ve Emir Yaruқтаş gibi isimler de onun yanında yer almışlardı. Berkyaruk, amcasının şahsında kendisine karşı oluşan bu muhalefet hareketini bastırmak üzere bölgeye kardeşi Sencer'in idaresinde kuvvet sevk ederken kendisi de bilahare bu istikamete hareket etmişti. Selçuklu kuvvetleri henüz bölgeye gelmeden Arslan Argun'un bir kölesi tarafından katledilmesi ve Sultan'ın da Merv şehrine bizzat gelmesi üzerine muhalif komutanlar hareketsiz kalınca, Berkyaruk da onlara bir şey yapmamayı tercih ederken, kardeşi Muhammed Tapar'a karşı mücadelesinde kendisine yardım etmelerini istemiştir. Sultan aynı maksatla Ekinci bin Koçkarı da yardıma çağırmişti. Berkyaruk'un Irak'a dönmesinin ardından ona iltihak etmek üzere Ekinci bin Koçkar'ın takriben 10.000 kişilik bir kuvvetle Harezmsah'dan Merv'e hareket etmesi, eski muhalifleri işkillendirmişti. Bunun kendilerine karşı bir hareket olabileceği vehmiyle hareket eden Kodan ve Yaruқтаş bir suikast hazırlığı yaparak az sayıdaki öncü birlikleriyle Merv'e gelen Ekinci'yi ele geçirerek öldürüp birliklerini dağıttıktan sonra Harezmsah'e giderek şehir halkına ve ileri gelenlerine Sultan tarafından gönderildiklerini ilan etmek suretiyle kontrolü sağlamışlardır. Sultan Berkyaruk, Fars bölgesinde itaatten çıkan idarecilerle meşgul olduğu sırada olanlardan haberdar olmuş, kendisinin bu meşguliyetinden dolayı asiler üzerine, Horasan valiliği ile görevlendirdiği Emir-i Dâd Habeşi bin Altuntak'ı göndermiştir. Herat bölgesinden topladığı kuvvetlerle harekete geçen Altuntak, asileri başarılı bir şekilde tenkil etmiş, Horasan'da işleri yoluna koymuş ve Sultan'ın oluruyla müteveffa Taştan-Harezmsah Mutasarrıfı Anuş Tigin'in oğlu Kutbeddin Muhammed'i Harezmsah olarak tayin etmiştir. Kutbeddin Muhammed bu şartlar altında Harezmsah olurken Sencer de Horasan'a hâkim olmayı başarmış, ikili arasında bu tarihlerden itibaren başlayan iyi ilişki, Sencer'in sultan olmasından sonra da artarak devam etmiştir (İbnü'l Esir VIII, 2016: 405-407).

Anuş Tigin'in Selçuklu sarayındaki itibarı ve oğlu Kutbeddin Muhammed'in başarılı bir Harezmsah olmasıyla birlikte etkili bir hanedan serüveninin başlaması üzerine kaynaklarda ailenin mensubiyetine dair bilgilerin de yer almaya başladığı görülmektedir. Hanedanın mebdai olan Anuş Tigin; Cüveynî'ye göre Türk, Reşidüddin'e göre Türk ve oğuzların Beydili boyuna mensup, Togan ise Nüşe Tigin adından ve Oğuzlardan ziyade hanedanın ve bölgenin Yemek, Kanklı, Kıpçak ve Yuğur zümreleriyle teşrik-i mesaisinden hareketle aslında etnik olarak farklı olmayan bu kabilelere mensup olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Kafesoğlu ise kökeninin Türk olduğu anlaşılan ailenin mensup olduğu Türk boyu konusunda Reşidüddin'in rivayetini destekleyen başka bir bilginin olmaması nedeniyle, Togan'ın değerlendirmesini ise ailenin Kıpçak kabileleri ile bahse konu mesaisinin 80 yıl kadar sonra yoğunlaştığı gerekçeleriyle zayıf olduğunu belirttikten sonra, Anuş Tigin'in alındığı Garcistan bölgesine daha yakın bir Türk boyu olan Halaçlar da akla daha yakın durmaktadır dedikten sonra meselenin henüz mevsum belgelerle aydınlatılmadığını vurgulamaktadır (Kafesoğlu, 1992: 39-40).

Kutbeddin Muhammed, tayin edildiği 1097 yılından itibaren Harezm vilayetinde 30 yıl süren oldukça başarılı bir idarecilik becerisi göstermiştir. Onun gösterdiği başarı, Harezm halkı arasında aileye karşı büyük bir hoşnutluğun oluşmasına zemin hazırlarken, Selçuklu Sultanı nezdinde de bu ailenin itibarını yükseltmiştir. Zira Harezmşah Muhammed, düzenli olarak her yıl vilayetin vergisini ödediği gibi, oğlu Atsız ile dönüşümlü olarak vergiyi doğrudan Selçuklu sarayına teslim etmeyi bir teamül haline getirmişti. Onun bağlılıkta ve vergi düzeni konusunda gösterdiği bu samimiyet ve dürüstlük, ailenin Sultan Sencer nezdindeki itibarını da oldukça yükseltmiştir.

Tekiş-Terken Hatun Evliliğinden Önce Harezmşah-Kanglı-Kıpçak Münasebetleri

Harezmşahlar hanedanının kurucusu olduğunu gördüğümüz Anuş Tigin'in Harezm bölgesindeki son naibinin Ekinci bin Koçkar olduğu belirtilmişti. Selçuklu sarayının hizmetinde bir memluk olduğu anlaşılan Ekinci'nin Harezm naipliğine 1096 yılında getirildiği anlaşılmaktadır. O'nun, 1097 yılında Sultan Berkyaruk'un kendisine karşı çıkan olayları bastırmak üzere Horasan'a gelişi ve olayları bastırdıktan sonra Muhammed Tapar'a karşı yanında olmasını istemesi üzerine Merv'e geldiğinde Yaruktaş ve Kodan adlı emirler tarafından öldürüldüğüne, katledilmesinin ardından da Harezm valiliği görevine Kutbeddin Muhammed'in tayin edildiğine değinilmişti. Ekinci'nin oğlu Tuğrul Tigin'in bu olayların yaşandığı tarihte Sencer'in maiyetinde Horasan'da olduğu anlaşılıyor. Yaşanan olayların ardından Tuğrul Tigin Horasan'dan kaçarak Seyhun ötesindeki akrabalarının yanına gitmiş, onların hem Mangışlak kolundan hem de Aşağı İtil'de oturan Saksın Kıpçaklarından topladığı kuvvetlerle Harezm üzerine yürüyerek babasının tahtını geri almayı amaçlamıştır. Üzerine gelmekte olan bu tehlikeye karşı Kutbeddin Muhammed, bir yandan kendi hazırlıklarını sürdürürken diğer yandan bağlı bulunduğu Sencer'den yardım istemiştir. Sencer yardımcı kuvvet göndermiş ise de bu kuvvetler Harezm'e ulaşmadan Harezmşah kendi kuvvetleriyle saldırganları ve Tuğrul Tigin'i topraklarından uzaklaştırmayı başarmıştır (Özel, 2020: 67-68).

Kutbeddin Muhammed, Selçuklu sultanı olduktan sonra da Sencer'in sadık vassalı sıfatıyla Harezm'deki iktidarının ilerleyen yıllarında ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına Kıpçakların düzenledikleri başka saldırılarla mücadele etmek ve onları geri püskürtmek zorunda kalmış olmalı. Ancak mevcut kaynaklar onun iktidarının sonraki yıllarında bu cihette yaşanmış olması muhtemel olaylar hakkında başka ayrıntı vermemektedir. Belki bu dönemde Kutbeddin Muhammed'in yeni iş başına gelmesinden dolayı ihtiyatlı davranma gereği duyması, onu Kıpçaklara karşı daha ziyade savunma durumunda bırakmış olabilir. Taraflar arasında büyük bir olay yaşanmayınca kaynaklara konu olacak bir durum da yaşanmamıştır. Kutbeddin Muhammed'in 1128 yılında vaki olan ölümünün ardından yerine Harezmşah olan oğlu Atsız, Harezm'de durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, kuzey ve kuzeydoğudaki komşusu Kıpçak unsurlara karşı daha etkili bir strateji izlemeye başlamıştır. O öncelikle bölgedeki bazı kilit nokta özelliğine sahip Cend ve Sırderya'nın aşağı mansıbı gibi yerleri kontrol altına aldıktan sonra evvela Kıpçakların doğu kanadının kendisine daha yakın olan kesimindeki Mangışlak üzerine bir sefer düzenlemiştir. Sonra da Kıpçakların batı kanadının yine kendisine yakın olan Aral Gölü'nün kuzeyindeki kolu üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Atsız'ın bu seferleri ile Harezmşahlar, Kıpçaklara karşı babası zamanında takip edilen savunma temelli politikayı bırakarak taarruz ağırlıklı bir stratejiye geçmişlerdir (Ahincanov 2014: 204). Ancak benimsenen ve başarılı da olunan bu politika Atsız'ın tabii olduğu Selçuklu sultanı Sencer'in ona karşı endişe duymasına mâni olamamıştır. Bu endişenin başka sebepleri de olmakla birlikte, görünürdeki sebebi daha ziyade Atsız'ın metbuundan izin almadan gerçekleştirdiği askerî temelli bu faaliyetler oluşturmuş ve ikili arasında iktidarları boyunca devam edecek olan mücadelelerin yaşanmasına zemin teşkil etmiştir. Bu mücadelelerden dolayı Atsız'ın Kıpçaklar istikametindeki faaliyetleri sekteye uğramıştır. Dolayısıyla daha önce kontrolü sağladığı bölgelerde bazı zafiyetler yaşanmıştır. Sultan Sencer'in Oğuz isyanları sonunda kontrolü iyice kaybetmesinden sonra Harezmşah Atsız yeniden dikkatini Kıpçaklar üzerine çevirmiştir (Cüveyni II, 1988: 6-7).

Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı mücadelesinin muhtemel amacı, Horasan bölgesini alarak bağımsız bir hükümdar olmaktı. O, uzun yıllara sari mücadelelere rağmen bunu başaramamış; fakat bu mücadelesinin sonunda temsil ettiği idari yapı, merkeze mutlak bağlılık gerektiren bir valilik yapısından yarı bağımlı bir Harezmşahlığa dönüşmüştür. Atsız iktidarının son demlerinde dikkatini yeniden Seyhun'un yukarı mecrasına çevirdi. Zira kendisi Horasan işleriyle meşgul olurken Karahanlı Arslan Han Mahmud'un oğlu Kemaleddin Cend yöresini ele geçirerek orada bir emaret oluşturmuştu. Hiç

kuşkusuz Harezmsah bu durumdan hoşlanmamıştı; ama onunla doğrudan mücadeleye girmektense, Kıpçaklar üzerine müttefik bir sefer düzenleme hususunda onunla anlaşmıştı (1152). Atsız askerî hazırlıklarını tamamlayarak Cend'e geldiğinde Kemaleddin'in korkudan şehri terk ettiğini öğrendi ve mutemet elçiler göndererek onu yanına getirmeyi başarınca tutuklatarak tevkif ettirmiştir. Bu olaydan sonra onun Kıpçakların merkezi Sıgnak üzerine sefer yaptığına dair bir bilgi yoktur. Atsız'ın Cend şehrine hâkim olmak için yeni bir mücadeleye daha girdiği anlaşılıyor. Zira onun ordusuyla başka bir sahadaki meşguliyetinden faydalanan gruplar, organize olarak şehre hâkim olmuşlardı. Meşgalesini halleden Harezmsah kuvvetleri tekrar Cend üzerine yürüyünce, asilerin başındaki Han unvanlı reis kaçarken diğerleri itaat arz etmek zorunda kalmışlardır. Atsız, tam anlamıyla hakimiyet altına alınan şehrin idaresini büyük oğlu İl-Arslan'a vermiştir. Sonraki harezmsahlar da Cend şehrinin idaresini daima büyük oğullara vermeyi tercih ederek buranın Harezmsahlar Devleti için ehemmiyetini ortaya koymuşlardır (Barthold, 1990: 351).

Alaeddin Tekiş'in Harezmsahlığı, Terken Hatun'la Evliliği ve Harezmsah-Kanglı-Kıpçak İlişkileri

Harezmsah İlarlan 1172 yılında ölünce, anasının ve merkez bürokrasisinin desteği ile veliahd tayin ettiği küçük oğlu Sultan Şah Harezmsah ilan edilmişti. Ancak Cend valiliği görevini yürütmekte olan büyük oğlu Alaeddin Tekiş kardeşinin Harezmsahlığını kabul etmeyerek ona karşı iktidar mücadelesine girmiştir. Bu mücadelede başarılı olabilmek için Karahıtaylardan destek almakta bir sakınca görmemiş ve onlardan aldığı destekle kardeşini paytaht Gürgeç'ten uzaklaştırmayı başarmıştır. Kardeşi onun iktidarını sonraki yıllarda da her fırsatta tehdit etmiş; ama tahtı ele geçirmede ağabeyine karşı başarılı olamamıştır (Cüveynî, 1988: 15 vd.).

Harezmsah Alaeddin Tekiş, tahta çıkmadan önce babası İlarlan zamanında (1128-1156), Harezmsahlar Devleti için stratejik öneme sahip olduğu anlaşılan Cend şehrinde vali olarak görev yapmıştı. Dolayısıyla babasının iktidar yıllarında bu cihette yaşayan Kanglı-Kıpçak boylarına karşı takip edilen denge politikasının bizzat içinde olmuş, bu boylar konfederasyonunu ve onların başındaki beyleri daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Harezmsah Tekiş, Seyhun ötesinden Harezmsah'ın kuzeyine doğru sürekli gelmekte olan bu boylar federasyonuna mensup yeni unsurların Harezmsah ülkesi için kontrol edilemez bir tehdit haline gelmemesi için bu cihete verilen ehemmiyetin süreklilik arz etmesi gerektiğini gayet iyi biliyordu. Bu gerçekten hareketle tıpkı ataları gibi Cend valiliğine oğlu Nâsrüddin Melikşah'ı tayin ederek tedbir almayı ihmal etmemiştir. Ayrıca aldığı kapsayıcı tedbirler sayesinde Barçınlık Kent'te de kontrolü sağlayarak diğer oğlu Tacüddin Ali Şah'ı oraya tayin etmiştir (Gürbüz, 2014: 159).

Harezmsah Tekiş, Kanglı-Kıpçaklara karşı tedbirli davranmanın yanında onlarla iyi ilişkiler kurmayı da ihmal etmemiştir. Zira kardeşi Sultan Şah'ın iktidarına karşı sürdürdüğü ısrarlı mücadelesi, onu Karahıtaylara ve Horasan'ın mahalli hakimleri ile Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'a karşı amansız bir mücadele içine sürüklemişti. Böylesine çok yönlü mücadeleyi başarılı bir şekilde yürütebilmesi için olabildiğince zinde ve sayıca fazla askerî güce ihtiyacı vardı. Geçen zaman içinde kurduğu iyi ilişkiler sayesinde ihtiyaç duyduğu askerî gücü Kanlı-Kıpçak boylar federasyonundan temin etmek için uygun şartları oluşturmayı başarmıştır. Bu anlamda Harezmsah'a önemli derecede hareket kabiliyeti kazandıran gelişme hiç kuşkusuz onun bu boylar federasyonunun önemli beylerinden birinin kızı olduğu anlaşılan Terken Hatun unvanlı bir hanımla evlilik yapmış olmasıdır. Bu hanımın Kanglı-Kıpçak boylar federasyonundan hangi boya mensup olduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler (Cüveynî'ye göre Kanglı adlı bir kabilesindendi, Nesevi'ye göre Yemek kabilesinin Bayavut aşiretinden Cenkeş adında bir beyin kızı, Cüzcani'ye göre ise Kıpçak reisi Kadir Han'ın kızı bulunmaktadır) (Cüveynî II, 1988: 162; Nesevi, 1953: 99; Cüzcani, 2015: 122). Ancak Harezmsah'ın bu hanımla evlenmesinden sonra Harezmsahlar Devleti hizmetine giren Kanglı-Kıpçak unsurların sayısının hızlı bir şekilde artmış olması göz önünde bulundurulacak olursa Terken Hatun ve mensubu bulunduğu boyun federasyon içinde fevkalade etkili olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Tekiş'in Gur Sultanı Gıyaseddin'e yazdığı bir mektupta; Kanglı-Kıpçak federasyonunun önemli bir boyu olan Uran kabilesinin reisi Alp Kara'nın maiyetiyle birlikte 1181 yılında Cend'e gelerek Harezmsahlar Devleti'nin hizmetine girmek istediğini bildirdiğini, bu talebini Harezmsah'a iletmek üzere oğlu Kıran'ı (Kadir Buku), Yuğur-zâdegân (Yuğuroğulları)'dan oluşan bir heyetle Gürgeç'e gönderdiğini, kabul edilmeleri durumunda kışın Karahıtaylar üzerine düzenlenecek sefere katılmak

istediklerini bildirmiştir. Kıran ve beraberindekileri Gürgenç'te büyük bir alakayla kabul eden Harezşah; kendilerini ağırladıktan sonra, avdetlerinde yanlarına kendi komutanlarından on kişilik heyeti de katmak suretiyle Cend, Sığnak, Ribatat ve Barçınlğ Kent bölgesinin hâkimi olan oğlu Nasırüddin Melikşah'a gönderdiği talimatta birlikte Karahıtaylar üzerine harekete geçmelerini emretmiştir (Yorulmaz, 2012: 95).

Harezşah Tekiş'in iktidarında, 1180'li yılların başından itibaren Kıpçak ileri gelenlerinin Harezşahlar Devleti'ne tabi olmaları, Üstyurt diye anılan Seyhun ötesi sahada hakimiyetin tesis edilmesi bakımından önem arz ettiği gibi, onun Karahıtaylarla ve Horasan-İran sahasındaki rakipleriyle mücadelesinde askerî güç bakımından oldukça önemli katkı sağlamıştır. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi Alp Kara Uran ve maiyetinin katılmasının ardından Harezşah'ın Gürgenç'e gelen heyetle birlikte oğlu Nasırüddin Melikşah'ın idaresine gönderdiği komutanların organizasyonu ile Karahıtaylar üzerine düzenlenen sefer başarılı olmuş ve Buhara şehri onların elinden alınmıştı (1182). Ayrıca Tekiş, Horasan ve İran cihetinde yürüttüğü mücadelelerde de onların katkılarından önemli derecede faydalanarak başarılar kazanmıştır.

Terken Hatunla yaptığı evlilikle başlayan ve sonraki yıllarda diğer aile fertlerinin evlilikleriyle devam eden sıhra bağlar sayesinde karşılıklı güven ortamı oluşunca Terken Hatun'un da tavassutuyla Harezşah Tekiş, oğlu Nasırüddin Melikşah'ı Cend bölgesinin valiliği görevinden Nişapur valiliğine tayin ederken, Cend merkezli Sığnak, Barçınlğkent, Mangışlak ve Ribatat gibi ağırlıklı olarak Kanglı-Kıpçak unsurların yaşadıkları yerlerin idaresini Kıran/Kadır Buku Han'a (Terken Hatun'un babası) vermiştir. Ancak Harezşah Tekiş'in uzunca bir süre Horasan ve İran cihetinde meşgul olmasından bilistifade Kadir Buku Han bu bölgede başına-buyruk hareket etmeye başlamış, bu durum Kanglı-Kıpçak unsurların Harezşahlar kontrolünden çıkması tehlikesine dönüşmüştür. Tekiş, İran'dan kendi merkezi Gürgenç'e döndüğünde evvela Üstyurt'ta oluşan bu otorite zaafını gidermeye karar vermiştir (Ahincanov, 2014: 216). Askerî hazırlıklarını tamamlayarak Ced'e geldiğinde Kadir Buku Han geri çekilmiş, Harezşah onu takibe almıştı. Bu takip sürecinde Tekiş'in saflarında savaşa iştirak eden Acemiler denen Uranlara mensup kuvvetler Kadir Buku'ya haber göndererek kaçmayıp direnirse onun tarafına geçeceklerini bildirdiler. Bu haber üzerine geri dönerek saf tutan Kadir Buku'nun kuvvetleriyle Harezşah'ın kuvvetleri, Şubat 1195'te muharebeye tutuşunca Harezm ordusunda bulunan Uranlar, Tekiş'in kuvvetlerinin merkezine saldırarak ordunun teçizatını ve erzakını yağmalayarak kendi soydaşlarının tarafına geçmişlerdir. Harezm kuvvetleri zayıflayıp bozguna uğrayınca ağır kayıplar vermek zorunda kalan Tekiş, savaş meydanından çekilerek oldukça güç koşullarda 18 günlük yorucu yolculuğun ardından merkezi Gürgenç'e dönebilmiştir (Cüveyni II, 1988: 28).

Harezşah Tekiş, Kadir Buku'yla gerçekleşen bu başarısız mücadelenin ardından tekrar Horasan ve İran olayları üzerine yoğunlaşmak zorunda kaldığı için bu istikametteki zafiyeti şimdilik kaydıyla olduğu gibi bırakmak zorunda kalmıştı. Fakat kısa bir süre sonra Kadir Buku'nun yeğeni Alp Direk ile anlaşmazlığa düşmesi durumu değiştirmişti. Zira Alp Direk, bu anlaşmazlıktan dolayı Cend'e gelerek Harezm'e gönderdiği elçisi vasıtasıyla amcasına karşı Tekiş'ten yardım istemiş, yardım edildiği takdirde onu ortadan kaldırarak sahip olduğu sahayı Harezşah'a verme taahhüdünde bulunmuştur. Bu haber üzerine Alaeddin Tekiş, 1187'de Nasırüddin Melikşah'ın ölümünden sonra Nişapur valiliği ile görevlendirerek Horasan işlerini havale ettiği oğlu Kutbeddin Muhammed'i ve maiyetindeki kuvvetleri merkeze getirip onları da yanına alarak Cend istikametinde harekete geçmişlerdir. Alp Direk'in kuvvetleriyle birleşen Harezm kuvvetleri Kadir Buku'nun kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattılar. Savaş alanından kaçan Kadir Buku, kendisini takip eden Kutbeddin Muhammed tarafından yakalanarak zincire vurulmak suretiyle babasının huzuruna getirilmiş (Şubat ,1198) ve diğer esirlerle birlikte Harezm'e sevk edilmiştir. Bu olay neticesinde Alp Direk marifetiyle sahada yaşayan bozkır unsurları tekrar Harezşahlar Devleti'ne tabi hale gelmiş oluyorlardı. Fakat bozkır sahasında kısa bir süre sonra da Alp Direk merkezli bir başkaldırı durumu kendini hissettirmeye başlamıştı. Bu gelişme karşısında Harezşah, kısa bir süre önce esir edilen Alp Direk'in düşmanı Kadir Buku'yla anlaşarak onu serbest bırakması mukabilinde kendisinden, Alp Direk sorununu çözmesini ve Üstyurt bölgesinde yaşayan Kuman-Kıpçak unsurların yeniden Harezşahlar Devleti'ne bağlanmasını istemiştir. Bu isteğinin yerine getirilmesi için Kadir Buku'nun maiyetine büyük bir askerî güç terfik ederek onu Cend istikametine göndermiş ve ertesi yıl (1199) zafer haberini almıştır (Cüveyni II, 1988: 31-32; Kafesoğlu, 1992: 129-130).

Kaynaklarda Harezmşah Tekiş döneminin Kanglı-Kıpçalara dair son kayıtlarının bu bilgilerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Onun 1200 yılında vaki olan ölümü üzerine Kanglı-Kıpçak eşi Terken Hatun'dan doğan oğlu Kutbeddin Muhammed Harezm'de tahta oturmuş ve sonrasında Alaeddin Muhammed olarak anılır olmuştur. Olayların gidişatından anlaşıldığı kadarıyla babası Tekiş'in 1182 yılında Kıpçak asıllı annesi Terken Hatun ile evlenmesinden sonra Harezmşahın Kanglı Kıpçak unsurlarla ilişkileri yeni bir noktaya evrilmişti. Harezmşah Atsız'ın Cend şehrine hâkim olmasıyla birlikte bu cihetten gelecek tehdit ve tehlikelere karşı taht varisi büyük oğulun Cend valiliği ile görevlendirilmesi usulü, babasının ağabeyi 1180'li yılların ikinci yarısında ağabeyi Nasirüddin Melikşah'ı Cend valiliğinden Nişapur valiliğine almasıyla bir bakıma sona ermiş, Seyhun ötesi bozkırların yönetimi, ilişkilerin sıhri bağlarla sağlamlaştırıldığı Alp-Kara ailesine bırakılmıştı. Bu ailenin sonraki üyeleri ile Tekiş zamanında önemli bazı anlaşmazlıklar yaşanmış ve mücadele edilmek zorunda kalınmış ise de onların bu topraklardaki idari etkinliğine son verilmeye çalışılmamıştır. İzlenmekte olunan bu politika yüzünden Harezmşah Alaeddin Muhammed, tahta çıkmadan önce Cend valiliği yapmadığı gibi, Harezmşah olur olmaz dayılarıyla bir mücadeleye girmek durumunda da değildi. Ayrıca onun göreve geldiği ilk yıllarda Horasan hakimiyeti hususunda kendisini oldukça zorlayan Gurlulara karşı zorlu bir mücadele yürütmek mecburiyetinde kaldığı bilinmektedir. Gurlulara karşı mücadelesinde yardımlarını gördüğü Karahıtaylar ise onun mutlak hakimiyetini sınırlayan bir faktördü. Ayrıca Karahıtaylar meselesi yalnız Harezmşah'ın hakimiyetini sınırlamakla kalmıyor, aynı zamanda Maverâünnehir ve Türkistan Türk ve Müslümanlarına tahakküm ediyordu. Doğu Türk-İslam dünyasında onlarla mücadele ederek bu tahakküme son verebilecek yegâne güç, babası zamanında diğer mahalli unsurlardan temayüz ederek Büyük Selçuklu Devleti'nin hakiki mirasçısı olma başarısını gösteren Harezmşahlar Devleti'ydi.

Alaeddin Muhammed, Gurlularla mücadelesini zaferle bitirince 1207 yılından itibaren vergi tahsil etmek üzere Gürgenc'e gelen Daruganın davranışlarından rahatsız olduğu Karahıtaylarla bir mücadele başlatmıştır. Bu ilk mücadelesinde başarılı olamamış, hatta bazı rivayetlere göre bir yakın adamıyla birlikte onlara esir düşmüş, tebdil-i kıyafeti sayesinde tutsak alan Karahıtay askerî durumu fark edemeyince basit bir hile yoluyla kurtulmayı başarmıştır. Bu başarısızlıkta, Karahıtay Gurhani'yla gizlice anlaşan Semerkand Naibi Tört Aba ve Kebucâme İsfehbedi'nin savaş esnasında karşı tarafa geçmesi etkili olmuştur (d'Ohsson, 2008: 85). Kendisinden bir süre haber alınamayınca ülkesinin bazı şehirlerini idare eden yöneticiler bu durumu isyan etmek için bir fırsat bellemişlerdi. Onlardan biri de annesi Terken hatunun akrabalarından Kezlik Han adlı biriydi. Diğer Kanglı Kıpçak unsurlarla birlikte hizmete girmiş, muhtemelen annesinin tavassutuyla Harezmşah tarafından Nişapur valiliği görevine getirilmişti. Fakat o, birinci Maverâünnehir Seferinin ardından Harezmşah'tan haber alınamamasını fırsat bilerek isyan bayrağı açmış ve Alaeddin Muhammed'i bir hayli meşgul ettikten sonra kaçacak yer kalmayınca Terken Hatun'a sığınarak canını kurtarmak istemiş, Valide sultan ona derviş kıyafeti giyerek Tekiş'in türbesine çekilmesini salık vermişti. Söyleneni yapmasına rağmen durumdan haberdar olan Harezmşah'ın gazabından kurtulamayarak katledilmiştir. Harezmşah Alaeddin Muhammed, bir süre sonra olgunlaşan şartların yardımı, güçlü ordusunun kudreti ve Maverâünnehir halkının yanında saf tutması sayesinde 1210 yılında İlamış savaşında Karahıtay ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak komutanları Tayangu'yu esir almış, Maverâünnehri Karahıtayların tasallutundan kurtarmıştır. Harezmşah'ın Gurlular ve Karahıtaylar karşısındaki yoğun mesaisinden bilistifade, Sıgnak merkezli Kanglı-Kıpçak boylarını idare eden Alp Direk, Harezm topraklarına saldırarak Cend şehrini yağmalamaktan geri durmamış, Karahıtay zaferinin ardından Harezmşah, derhal hazırlıklarını tamamlayarak Cend üzerine yürümüş ve asileri tedip etmiştir (Cüveynî II, 1988: 66; Barthold, 1990: 379-381).

Harezmşah Alaeddin Muhammed, 1211 ve 1212 yıllarında Karahıtaylarla ve Karahanlı Beyi Sultan Osman uğraşmak zorunda kalmış, bu meselelerin hallinden sonra Gurluların bakiyelerini ortadan kaldırmaya, Irak-ı Acem'deki sorunları çözmeye ve Halife Nasır'a üstünlüğünü kabul ettirmeye yoğunlaşmıştı. Kaynaklarda Sıgnak merkezli Kanglı-Kıpçak kabilelerini idare eden Alp Direk'in bir defa daha Harezmşah idaresi için sıkıntı teşkil edecek hareketlerde bulunduğu ve bu sebepten dolayı Alaeddin Muhammed'in onun üzerine yürüdüğü bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiye ilave olarak kaçan Sıgnak Beyi'nin peşinden Turgay bölgesine kadar takibi sürdüren Harezmşah'ın, bu bölgede Merkitleri kovalayan Moğol kuvvetleri ile karşılaştığını, Coçi'nin idaresindeki Moğolların istememesine rağmen Harezmşah'ın saldırgan girişimlerinden dolayı iki ordunun sabahtan akşama kadar mücadele ettikleri,

gecenin karanlığında Moğol kuvvetlerinin çekilmesiyle olayın sonuçlandığı bilgileri yer almaktadır. Bu bilgileri veren kaynakların olayın oluş tarihi ile ilgili farklı tarihler vermesi meseleyi biraz karmaşık hale getirmektedir. Zira Cüveynî tarih belirtmeden hadiseyi bu şekilde nakleder (Cüveynî, 1988: 82-85). Olayın gerçekleştiği tarih olarak Nesevi 1215-1216 yıllarını verirken, Cüzcani 1218 yılını, İbnü'l Esir ise 1219 yılını kaydetmiştir. Bu tarihlerden hangisinin doğru olacağını kestirmek, olayların seyrine göre araştırmacılara kalmaktadır. Barthold, haklı olarak olayın Otrar katliamından önce gerçekleşmiş olması gerektiğine işaret etmiştir. Bunu da Harezmsah'ın bu cihete yönelmesine sebep olan Alp Direk'in, ona itaat ettikten ve İslam'ı kabul ederek Gayır Han olduktan sonra 1217'de Otrar valiliği görevine getirilmiş olmasını, ertesi yıl da Otrar katliamını gerçekleştirmesini kanıt olarak gösterir, olayın 1216 yazında gerçekleşmiş olmasını akla en yakın ihtimal olarak ifade eder (Barthol, 1990: 392-396). Çalışmanın perspektifi göz önünde bulundurulduğunda meselenin bizi ilgilendiren yanı; Sıgnak'taki Alp Direk adlı son Kanlı-Kıpçak beyinin İslam'ı kabul ederek Harezmsah'a tabi olduktan sonra, Gayır Han adıyla Otrar valisi olması ve 1218 yılı baharında gerçekleştiği anlaşılan ve tarihlere Otrar Faciası olarak geçen Moğol Tüccar kafilesine karşı, mallarına el koyma, kendilerini önce tevkif etme ve sonra da katletme eylemlerini gerçekleştirmiş olmasıdır. Cengiz Han İbn Kefreç Buğra başkanlığında gönderdiği elçi heyetiyle Harezmsah'tan maddi zararın tazminini, olaya sebep olan valinin cezalandırılmasını yahut kendisine gönderilmesini istemiştir. Bu isteklerden Gayır Han konusundaki talebi, annesinin akrabası olmasından dolayı yapamayacağını bilen Alaeddin Muhammed, Moğol elçilerini öldürmek gibi izahı mümkün olmayan bir eylem gerçekleştirmiştir. Otrar Faciası'nın tetiklediği sonraki süreç, 1219 yılında Cengiz Han'ın Harezmsahlar Devleti'ni hedef alan meşhur Batı Seferi ile devam etmiştir.

Çalışmanın teması gereği Harezmsahlarla Moğollar arasında üç yılı aşkın bir süre devam eden ve Harezmsahlar Devleti'ni yıkıma sürükleyen olayların ayrıntısı üzerinde duracak değiliz. Kanlı-Kıpçak kökenli bir valinin sebep olduğu olayın büyük bir savaşa, medeniyet merkezi önemli şehirlerin ağır tahribatına, korkunç derecede büyük katliamlara ve nihayet Türk ve İslam dünyasının büyük bir kısmında ağır bir Moğol istilasına yol açmış olduğunu görmekteyiz. Harezmsahlar ordusunda hizmete alınan Kanlı-Kıpçak unsurlar, şehir savunması şeklinde belirlenen savaş stratejisi mucibince Buhara'da, Semerkand'da, Gürgenç'te ve diğer Harezmsah yerleşim merkezlerinde, istilacı Moğol kuvvetlerine karşı canları pahasına mücadele etmişler; ama başarılı olamayarak Moğollar tarafından katledilmişlerdir. Mesela Zernük ve Nur kasabalarını ele geçirdikten sonra, Buhara üzerine yürüyen Moğollar, bu önemli medeniyet merkezini 1220 yılının Şubat-Mart ayında istila etmişlerdir. Şehir ileri gelenlerinin Cengiz Han'a giderek eman karşılığında teslimi kabul etmesine rağmen, İç kaledeki birlikleri ile Kıpçak asıllı Kök/Gök Han'ın Moğol kuvvetlerine direnmesi üzerine kale ve etrafı ağır şekilde tahrip edilerek yakılmış ve özellikle Kanlı-Kıpçak boyuna mensup unsurlardan kimse bırakılmamak üzere 30 bin kadar kişi katledilmiştir. Moğol kuvvetleri Buhara'yı istila ettikten sonra hareketlerine devamla Semerkend'i muhasara altına almışlar, düzenledikleri sahte ricat hareketleriyle Harezmsah kuvvetlerine zayıf verdirmeye çalışırken, Harezmsah tarafından şehri müdafaa ile görevlendirilen Kanlı-Kıpçak asıllı Elbar Han, Şeyh Han ve Bala Han gibi komutanlar da düzenledikleri huruç hareketleriyle Moğollara önemli kayıplar verdiriyorlardı. Ancak dışarıdan yardım alamayan muhasırlar, uzun süreli müdafaa bir netice alamayacaklarına karar vererek, şeyhülislam ve kadı başkanlığında bir heyeti Cengiz Han'a göndererek teslim olmayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu suretle şehre giren Moğollar (Mart 1220) surları yıkarak kendileri için muhtemel tehlikeyi tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, kontrolü sağlamak üzere halkı yüzer kişilik gruplar halinde sahraya sürmüşlerdir. Yer yer direnenleri öldürüp, Mescid-i Cami'ye sığınarak teslim olmak istemeyenleri ateşe verirken, Buhara'da yaptıkları gibi Kıpçak komutanlardan ve askerlerinden 30 bin kadar Türkü burada da katletmişlerdir. Moğolların yaklaşması üzerine Terken Hatun'un hanedan aile bakiyesiyle birlikte payitahttan ayrılmasından sonra, veliaht Celaleddin idareyi ele almak üzere şehre girmek istemiş; fakat başından beri onun taht varisi olmasına karşı Terken Hatunla birlikte muhalefet eden Kanlı-Kıpçak unsurların suikast girişimi üzerine Horasan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu şartlar altında Gürgenç'te bir karmaşa süreci yaşandıktan sonra şehirde kalanlar Humar Tigin'in başına getirildiği bir düzen kurmayı başarmışlardır. Ayrıca şehirde Kıpçak komutanlardan Oğul Hacib, Erbuka Pehlivan, Timur Melik gibi başka beyler idaresinde 90 bin civarında Kanlı kuvveti bulunmaktaydı. Moğolların muhasara, Gürgençlilerin de müdafaa çabaları sürerken idarenin başına getirilen Humar Tigin'in, bir huruç hareketinin gölgesinde Moğollara teslim olması savunma motivasyonunu olumsuz yönde etkilemiş, Moğol kuvvetlerinin kenar mahallelerde görünmesine ortam sağlamış ise de geri

kalanlar müdafaaya devam etmişlerdir. Cuçi ile Çağatay arasında yaşanan anlaşmazlık Moğol cephesinde de işleri yavaşlatmış, Cengiz Han tarafından Ögedey'in tam yetkiyle gönderilmesi üzerine tekrar şiddetlenen muhasara sonunda şehir ele geçirilmiş, mukavemet uzun sürdüğünden dolayı burada daha kapsamlı bir katliamın uygulandığı kaynaklara yansımıştır. Uygulanan katliamdan, şehrin savunmasında birinci derecede rol oynayan Kanglı-Kıpçak asıllı komutanlar ve askerler etkilenmişlerdir (Doygun, 2019: 144 vd.).

Ülkesi şehir-şehir, kasaba-kasaba işgale uğrarken, büyük bir yese ve korkuya kapıldığı anlaşılan Harezmşah Alaeddin Muhammed, sözde daha etkili bir savunma hattı kurma bahanesiyle Ceyhun'u geçerek İran içine doğru kaçmaya başlamıştı. Cengiz Han onu elde etmek için Cebe ve Subutay Noyanları, maiyetlerine verdiği 20-25 bin askerden oluşan bir kuvvetle görevlendirmişti. Bu süreçte Cüveynî'nin aktarımına göre Kanglı unsurlardan sadır olan şu hadise onun vehmini daha da artırmıştır:

“Sultan'ın askerlerinin çoğu (Kanglı-Kıpçak) Türklerden meydana geliyordu. Yakınları ve komutanları ise Oran (Uran) adı verilen, annesinin akrabası olan bir kavimden diler. Oranlılar karışıklıkları fırsat bilerek Sultan'ı öldürmek için plan kurdular. Sultan onların niyetini öğrenince gece yarısı yattığı çadırı değiştirdi. Sabahleyin sultanın değiştirdiği çadırı oklarla her tarafından delinmiş olarak gördüler. Bunun üzerine Sultan'ın korkusu daha da arttı...” (Cüveynî, 1988: 88).

Harezmşah Alaeddin Muhammed, Moğolların takibinden, Hazar Denizi'nin güneyindeki Âbeskün adacığına kaçarak kurtulmayı başarmıştı; ama yaşadığı ağır buhran sonucu sağlığı bozulunca bu adacıkta hazin bir şekilde Aralık 1220'de ölmüştür. Babasının ölümü üzerine dağılan orduyu toparlayarak Moğollara karşı direnmeye çalışan Celaledin, elde ettiği küçük çaplı başarılarla rağmen neticeyi değiştiremeyeceğini anladığı Sind Nehri kenarındaki son muharebesinin ardından, nehri geçerek Hindistan içlerine çekilmek suretiyle kurtulmayı başarmıştır. Cengiz Han hedefine ulaştıktan sonra 1223 baharında, kendi idare merkezine dönmek üzere Maverâünnehir'den ayrıldıktan sonra Celaledin Harezmşah, 1224 yılında İran üzerinden Azerbaycan'a gelerek burada Tebriz merkezli bir teşkilat kurmak suretiyle Harezmşahlar Devleti'ni yeniden ihya etme gayreti içine girmiştir. Onun topladığı kuvvetlerin önemli bir kısmının yine Kanglı-Kıpçak unsurlardan müteşekkil bir kuvvet olduğu anlaşılmaktadır. Celaledin Harezmşah 1225-1230 yılları arasında Kafkasya'da gerçekleştirdiği faaliyetlerde önemli bazı başarılar kazanmış ise de Ahlat muhasarasıyla birlikte bölgenin siyasi dengelerini sarsmıştır. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Melik Eşref ile müttefiklik 1230 yılında üzerine yürüdüğü Yassıçemen Muharebesini kaybederek ağır bir şekilde hırpalanmıştır. Harezmşah'ı ve faaliyetlerini yakından takip etmekte olan, Moğolların İran'daki kuvvetlerinin komutanı Curmağon Noyan, bu tarihî fırsatı görerek değerlendirmekte tereddüt etmemiştir. Derhal gerekli hazırlıklarını tamamlayarak 1231 yılında Harezmşah'ın üzerine yürümüş ve kuvvetleriyle birlikte onu ağır bir bozguna uğratmış, bu zaferiyle Moğol noyanı, Harezmşahlar Devleti'nin mütevazı bakiyesini ortadan kaldırmıştır. Bozgunun ardından Meyyafarikin'e doğru çekilmekte olan Celaledin, bir şakinin saldırısına uğrayarak katledilmiştir.

Harezmşahlar Devleti'nin bu şekilde sona ermesi üzerine Moğolların önünden kaçan Harezmşah kuvvetleri Anadolu topraklarına iltica etmiştir. Onların özellikle Kayır Han, Bereket Han, Saru-han, Küçlü Han ve Arslan Toğu gibi boy beylerinin idaresinde toplu olarak hareket eden Kanglı-Kıpçak unsurlardan oluşan 12-16 bin kişilik kalabalık grubu, Anadolu'nun doğusundaki yerleşim merkezlerinde önemli derecede karışıklıklara sebep olduğu haberlerinin gelmesi üzerine Sultan Alaeddin Keykubad, Ahlat sü-başı Sinanüddin Kaymaz'ı görevlendirerek onları Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmeye davet etti. Onlar bu teklifi kabul edince Sultan kendilerine Erzincan, Amasya, Larende ve Niğde'yi iktâ olarak vermiştir (Turan, 1984: 378-379). Harezm kuvvetleri, II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Sadeddin Köpek adlı emirin etkisiyle işlenen cinayetlerden etkilenerek Selçuklu Devleti'nin kontrolünden çıktıktan sonra bir süre Anadolu'nun güneyinde karışıklıklara sebep olmuşlar, sonra Suriye üzerinden Ürdün ve Filistin'e doğru giderek burada da mahalli hükümdarlarla bir çok mücadele ettikten sonra Kudüs, Taberiyye, Akka ve Yafa gibi yerlerdeki Haçlılara karşı mücadele etmişler, Mısır Melik Salih Necmeddin Eyüp bunları hizmetine alarak kendi kuvvetleriyle birlikte Şam üzerine göndermiştir. Başarılı olduktan sonra onlara verdiği sözü tutmayınca tekrar mücadeleye giren Harezm kuvvetleri başarılı olamayınca Keşlü Han'ın idaresinde Moğollara iltica ettiler. Moğol birlikleri arasında

taksim edilerek kendi boy yapılarına son verildikten sonra kaynaklarda onlara bir daha rastlanmamıştır (De Guignes IV, 1924: 503-510).

Sonuç

Harezşahlar Devleti ile Kanglı-Kıpçak unsurlar arasında ilişkiler, Kutbeddin Muhammed'in Harezm valisi olarak bölgeye gelmesiyle başlamıştır. Oğuz Yabgu Devleti'nin zayıflaması üzerine Seyhun ötesi bozkırlara hükmetmeye başlayan Kanglı-Kıpçak boyları, Harezm bölgesinde de fırsat buldukça etkili olmaya çalışmışlardır. Kutbeddin Muhammed'in Harezşahlığı ile başlayan Harezşahlar Devleti'nin hakimiyeti döneminde bu unsurlarla, Harezşah Atsız zamanında da mücadeleler yaşandıktan sonra İlarıslan döneminde nispi olarak daha sakin bir sürece girilmiştir. Harezşah Tekiş'in Terken Hatun ile evlenmesi, yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu süreçte Alp-Kara Uran'ın kabilesiyle birlikte Harezşah'ın hizmetine girmesi, sonraki süreçte daha kalabalık Kanglı-Kıpçak kabilelerinin Harezşahlar Devleti'ne iltihakı sonucunu doğurmuştur. Tekiş, onları özellikle askerî alanda istihdam etmek suretiyle ordusunun gücünü artırırken, Horasan, İran, Afganistan ve Maverâünnehir'deki rakiplerine karşı üstünlük kurma bakımından önemli bir fırsat elde etmiş oluyordu. Harezşah, 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığına son verdiğinde, Bağdat Abbasi Halifesi Nasır ondan elçisi vasıtasıyla Batı İran'daki bazı yerlerin kendisine bırakılmasını istediğinde aldığı cevap kendisi için hayal kırıklığına yol açmıştı. Zira Tekiş halifenin elçisine sayısı 170 bini aşan askerleri için daha fazla iktâ alanına ihtiyacının olduğunu; dolayısıyla Huzistan'ın da kendisine verilmesinden mutlu olacağını ifade etmiştir. Harezşah ordusunun sayısı ile ilgili olarak bu dönemde kayıtlara bu şekilde giren rakamın ne kadar yüksek olduğu görülmektedir. Sayısal olarak bu noktaya ulaşılmasının en önemli arka planı hiç kuşkusuz Kanglı-Kıpçak boylarının Harezşahlar Devleti'ne intisabıyla alakalıdır.

Harezşahlar Devleti bakımından Tekiş zamanında Kanglı-Kıpçak unsurların hizmete alınmasıyla askerî gücün artması, muharebelerde başarılar elde edilmesine önemli derecede katkı sağlamıştır. Bu süreç oğlu Alaeddin Muhammed zamanında da artarak devam etmiş, katılımlar arttıkça Harezşahların askerî gücü de artmıştır. Bu güç sayesinde Alaeddin Muhammed zamanında da askerî mücadelelerin tamamına yakını Harezşah kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanmıştır. Buraya kadar olumlu yürüyen süreçte, özellikle Alaeddin Muhammed'in iktidarının ikinci döneminden itibaren, devlet hizmetine giren Kanglı-Kıpçak unsurların özellikle Terken Hatun'a yakın olanlarının hem askerî hem de sivil alanda onun tavassutuyla önemli mevkilere getirilmesi, Valide Sultan'ı kontrol edilemez bir güç haline getirmiştir. Bu durum Harezşah'ın hayati meselelerde vereceği kararlarını gölgelediğinden, devlet mekanizması sağlıklı bir şekilde çalışamaz hale gelmiştir. Mesela rüşvet aldığı ayyuka çıkan veziri Nizamülmülk Nasırüddin'in Harezşah tarafından azledilmesi, annesinin mazul veziri korumasından dolayı uygulanamamıştır. Yine Alaeddin Muhammed, kendine büyük oğlu Celaleddin'i vâliht yapmak isterken, annesi kendi akrabası bir hanımdan dünyaya gelen diğer torunu Uzlak Şah'ı vâliht ilan ettirmiştir. Valide Sultan, Gürgeç'te kendine has bir divan ve bütçe oluşturmak suretiyle devlet içinde oğlu Harezşah'tan daha güçlü bir hükümdar gibi davranmıştır. Gücünü Terken Hatun'dan alan asker ve sivil bürokratlar da buldukları görevlerde yapılacak işler hususunda Harezşah'ın ne istediğinden çok Valide Sultan'ın o konuda ne dediğine veya ne düşündüğüne bakmaya başlamışlardır. Bu durum, merhum Köprülü'nün de ifade ettiği gibi Harezşahlar Devleti yerleşik kültürün hâkim olduğu bir sahada kurulmuş olmasına rağmen "Tribal" unsurlara böylesine sınırsız bir kapı aralamakla giderek yerleşik özelliğini kaybetmiş ve bu durum onun sonunu hazırlayan önemli amillerden biri olmuştur.

Kaynaklar

Ahincanov, Sercan M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. Çev., Kürşat Yıldırım. İstanbul.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz., Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Cüveynî, Alaeddin Ata Melik. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa-II*. Çev., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Cüzcani, Minhâc Sirâc. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezşâhlar), Tercüme ve Notlar*. Haz., Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

De Guignes. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*. Çev., Hüseyin Cahit. İstanbul: Tanin Matbaası.

d'Ohsson, A. Konstantin. (2008). *Moğol Tarihi*. Çev., Bahadır Apaydın. İstanbul: Nesnel Yayınları.

Doygun, Meryem. (2019). *Harezmsahlr-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlr Devleti 'nin İnkırazı*, Basılmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gürbüz, Meryem. (2014). *Harizmsahlr Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İbnü'l Esir. (2016). *El-Kâmil fi 't-Tarih-VIII*. Çev., Ahmet Ağırakça vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Kafesoğlu, İbrahim. (1992). *Harezmsahlr Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Nesevî, Muhammed bin Ahmed. (1953). *Sîret-i Sultan Celaleddin Mengübirtili*. Neşr., Hafız Ahmed Hamdi. Kahire.

Özel, Haşim. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Turan, Osman. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

Yorulmaz, Osman. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayını.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

